

AFRICATELE $\hat{c}$ ($\acute{c}$) ȘI $\hat{g}$ ($\acute{d}$) ÎN GRAIURILE DE TIP MOLDOVENESC ȘI BĂNĂȚEAN, PE BAZA ALR

DE

STELIAN DUMISTRĂCEL

0.1. În repartitia graiurilor românești schițată de Emil Petrovici pe baza datelor oferite de *Atlasul lingvistic român*, pe primul loc s-a situat, printre criteriile fonetice, pronunțarea africatelor gi și ci (în transcriere fonetică, $\hat{g}$ și $\hat{c}$). Referitor la pronunțarea acestor sunete în zonele în care se vorbesc graiurile de tip moldovenesc și bănățean Emil Petrovici arată că: „În Moldova, Bucovina și estul Ardealului, în locul africatei se rostește o fricativă apropiată de j , dar avînd un puternic timbru palatal, în transcriere fonetică z . Aceeași fricativă se aude și în Banat și sud-vestul Ardealului¹; „În Moldova și Banat, în locul africatei se pronunță o fricativă apropiată de s , dar cu un puternic timbru palatal (în transcriere fonetică $\acute{s}$)“ (*op. cit.*, p. 43 și harta 5)². Acestui criteriu i se acordă aceeași importanță de către cercetătorii care au continuat demonstrația lui Emil Petrovici afirmînd hotărît existența a cinci subdiviziuni teritoriale principale ale dacoromânei sau numai au acceptat această împărțire, chiar cu unele rezerve³. Ion Gheție, care a supus unui examen critic valoarea criteriilor de la baza acestei împărțiri și a analizat posibilitățile de a susține, pornind tot de la datele oferite de ALR, existența a două subdialecte, nordic și sudic, enumeră realizarea ca o fricativă a africatei $\hat{g}$ (notată $\acute{g}$)

¹ *Repartitia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în vol. *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 42; v. și harta 5.

² Remarcăm, în comparație cu transcrierea obișnuită din ALR II, că nu se face diferențierea între bn. $\acute{z}$, $\acute{s}$ și md. $\acute{z}$, $\acute{s}$.

³ Romulus Fodoran, *Cu privire la repartitia teritorială a graiurilor dacoromâne*, LR V, 1956, nr. 2, p. 39, 50; Ion Pătruș, *Influences slaves et magyares sur les parlers roumains*, „Romanoslavica“, I, 1958 p. 35; v. și Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, care prezintă dialectele muntean, moldovean, bănățean, crișean și graiul din Maramureș.

printre faptele de limbă comune ariei nordice⁴. Deși are altă valoare decât tratamentul lui $\hat{g}$ pentru delimitarea subdiviziunilor teritoriale ale dacoromânei, trecerea lui $\hat{c}$ la $\hat{s}$ și $\hat{s}$ caracterizează graiurile din Banat și, respectiv, din Moldova (*op. cit.*, p. 327, 330). Pentru Emanuel Vasiliu, după care teritoriul dacoromân este împărțit între grupul dialectelor de tip muntean și grupul celor de tip moldovean, $|\hat{c}, \hat{g}| > |\hat{s}, \hat{z}|$ reprezintă o trăsătură a dialectelor de tipul al doilea; sînt excluse dialectele din Maramureș, unde $\hat{c}, \hat{g}$ sînt păstrați, și cele din Crișana, unde $\hat{g} > j$, dar $\hat{c}$ rămîne intact⁵.

0.2. Apariția unor fricative ($\hat{z}/\hat{z}$ și $\hat{s}/\hat{s}$) în locul africatelor $\hat{g}$ și $\hat{c}$ în graiurile de tip moldovenesc și bănățean, considerate ca formînd subdialecte aparte sau în cadrul unei comunități dialectale nord-dacoromane, a fost, în cele mai multe dintre studiile citate mai sus, calificată, mai mult sau mai puțin explicit, ca o lege fonetică. Faptul are la Emil Petrovici valoarea unei corespondențe fonetice între graiuri, întrucît „se repetă în sute de cuvinte” (*op. cit.*, p. 42). Romulus Todoran socoate această particularitate ca avînd „caracter de «lege» fonetică, în anumite condiții, în mai multe cuvinte” (*op. cit.*, p. 39). Pentru Ion Gheție corespondențele fonetice dialectale $\hat{g}-j-\hat{z}-\hat{z}-\hat{g}$ și $\hat{c}-s-\hat{s}-\hat{c}$ sînt fapte cu caracter de lege fonetică, noțiunea de *lege fonetică* urmînd să fie interpretată într-un sens mai larg: noțiunea se aplică „fenomenelor care, dacă nu se repetă în absolut toate cuvintele, în anumite condiții date, apar în foarte multe dintre ele” (*op. cit.*, p. 327).

0.3. În perspectiva cercetării pe care o întreprindem, ne interesează și datarea fenomenului. Apariția lui $\hat{s}$ ($< \hat{c}$) și a lui $\hat{z}$ ($< \hat{g}$) în graiurile de tip moldovenesc a fost încadrată de Romulus Todoran între secolul al XV-lea și al XVIII-lea. Pentru $\hat{c} > \hat{s}$ autorul interpretează prezența slovei III în cuvintele *oblușița* (la Ion Neculce) și *păpuși* (într-un manuscris din Urmeniș, Turda) ca reflectînd o pronunție $\hat{s}$, pentru care nu exista o altă modalitate de transcriere. Trecerea lui $\hat{g} > \hat{z}$ este probată indirect, prin interpretarea lui *gi* din *logit* (tot la Neculce) ca o formă hipercorectă pentru *loșit*⁶. Ambele izvoare sînt de la începutul secolului al XVIII-lea. Trecerea africatelor $\hat{c}, \hat{g}$ la fricative ($\hat{s}, \hat{z}$) în Transilvania este probată de Ion Gheție tot pentru începutul secolului al XVIII-lea⁷. Din studiile citate se pot reține ca note comune: apariția fricativelor este probată pe baza interpretării unor grafii; faptele sînt apreciate în funcție de norma literară⁸, cunoscută

⁴ Ion Gheție, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, SCL XV, 1964, nr. 3, p. 332, 343.

⁵ Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 177.

⁶ *O problemă de dialectologie istorică: $\hat{c} > \hat{s}$ și $\hat{g} > \hat{z}$ în graiurile moldovenești*, în CL X, 1965, nr. 1, p. 91—93.

⁷ *Evoluția africatelor $\hat{c}$ și $\hat{g}$ la fricative în Transilvania după 1700*, în FD VI, 1969, p. 44, 45, 47.

⁸ Romulus Todoran, *O problemă de dialectologie istorică...*, p. 92, Ion Gheție, *Evoluția africatelor $\hat{c}$ și $\hat{g}$ ...*, p. 44—45.

de oamenii cultivați care au scris textele respective. Trebuie reținută și observația lui Ion Gheție că există neconcordanțe în ceea ce privește epoca trecerii lui *ć* la *ś* și a lui *ğ* la *ž*⁹.

1. În urma excerptării materialului din ALR I și II am constatat numeroase abateri de la această lege, mai ales în privința lui *ć*. În articolul de față ne propunem să examinăm semnificația acestora, respectiv apariția africatelor *ć* (*č*) și *ğ* (*đ*) în ariile *ś* (*š*) și *ž* (*ž*).

1.1. O operație preliminară, necesară, este precizarea acestor arii, pornind de la limitele care apar la Emil Petrovici, *Repartiția...*, harta 5. Pe baza cercetării întreg materialului publicat în ALR I și II reiese că punctele 51, din Banat, 159 și 230, din sudul Transilvaniei, toate din rețeaua ALR I, trebuie considerate în afara ariei *ś* (*š*), întrucât în acestea apare consecvent *ć*. Punctul 704, din sudul Moldovei, tot din rețeaua ALR I, trebuie însă inclus în această arie, căci aici întâlnim cam în aceeași proporție *ś* și *ć*, ca în punctele 150 și 194 de exemplu, care sînt incluse în aria *ś*. Pentru consecvență, din aria *ž* trebuie exclus punctul 596 din sudul Moldovei, unde s-a notat numai *ğ* (chiar dacă aici *ğ* și *ć* sînt datorate influenței limbii literare, cum arată Sever Pop în *Jurnalul* din timpul anchetei). Pe hărțile nr. 1, 2 și 5 am marcat aceste corectări prin linii punctate. Pentru stabilirea unor arii de acest fel, singura soluție este considerarea întreg ansamblului răspunsurilor din *Atlas*. Aceasta întrucât *ś*, de exemplu, nu apare consecvent în locul lui *ć*, și pe baza a diferite hărți se pot trasa diferite arii pentru același fapt¹⁰.

1.2. Parcurgerea tuturor răspunsurilor înregistrate de Emil Petrovici și Sever Pop din volumele de hărți, material necartografiat și texte ne confirmă că, în afara punctelor indicate sub 1.1, în ariile *ž* (*ž*) și *ś* (*š*) stabilite de Emil Petrovici trecerea africatelor *ğ* și *ć* la fricative apare ca o tendință generală. Dar, în spatele acestei caracterizări de ansamblu, avem de-a face cu o situație complexă, diferențiată pentru fiecare dintre aceste sunete.

1.2.1. Africata *ć* a fost notată în toate punctele anchetate de Emil Petrovici care se încadrează în aria moldovenească-transilvăneană *ś* și în cea mai mare parte a punctelor din rețeaua Pop. În aria bănățeană *ś*, africata apare atît ca *ć* cît și ca *č*, înregistrată mai frecvent de Petrovici în punctele care se încadrează acestei arii, dar prezentă și în puncte anchetate de Sever Pop (vezi harta 1). Frecvența apariției lui *ć* începe de la o singură înregistrare, ca în punctul 514 din rețeaua Petrovici (în cuvîntul *ćică*, pe h. 1470) sau în punctul 49 din rețeaua Pop (*incĭls(ć)it* pe h. 66).

⁹ Ion Gheție, *Africatele Ć și Ğ în textele bănățene scrise cu litere latine și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR XV, 1966, nr. 1, p. 38; v. și Ion Coteanu, *Cînd apar fricativele moldovenesti ś și ž*, în LR XV, 1966, nr. 3, p. 308.

¹⁰ Ariile *ś* (*š*) și *ž* (*ž*) apar cu alt contur decît cel trasat de Emil Petrovici la Romulus Todoran, *O problemă de dialectologie istorică...*, p. 88, care urmărește sunetele *ć* și *ğ* în cuvintele *măncinci* și *sînge*.

Se ajunge însă la concurența între $\acute{c}$ și $\acute{s}$, ca în punctele 365 și 531 din rețeaua Petrovici, sau 704 din rețeaua Pop.

1.2.2. Africata $\acute{g}$ apare mai rar și într-un număr mai mic de puncte din Moldova și Transilvania; aceeași este situația și în Banat, unde este notată atât $\acute{g}$ cât și $\acute{d}$ (vezi harta 2).

1.3. Pentru explicarea prezenței africatelor $\acute{c}$ ($\acute{c}$) și $\acute{g}$ ($\acute{d}$) în ariile $\acute{s}$ ($\acute{s}$) și $\acute{z}$ ($\acute{z}$) sugestiile pe care ni le dau frecvența acestor sunete în anumite puncte, în funcție de poziția lor pe hartă (de ex. 704) sînt insuficiente. Accentul trebuie să cadă pe cercetarea semnificației prezenței lor, respectiv dacă este vorba de conservarea africatelor sau pătrunderea lor recentă. Delimitînd aceste situații, vom da și toate atestările pentru punctele semnalate pe h. 1 și 2, rezervate pentru această fază, pentru a nu fi nevoiți să reluăm aceleași date.

2. Din formulările citate după studiile la care ne-am referit în cursul expunerii de sub 0.1 - 0.3 se poate observa că nu a fost exclusă posibilitatea unor excepții, dar existența și semnificația acestora nu a fost luată în discuție. Într-un articol recent, Galina Ghiculete semnalează existența, pe baza hărților din ALRM I, a africatelor $\acute{c}$ și $\acute{g}$ într-un număr de puncte din nordul și sudul Moldovei, încercînd și o explicație a faptului¹¹.

2.1. Surse externe. 2.1.1. Galina Ghiculete invocă influența subdialectelor vecine, care cunosc africatele $\acute{c}$ și $\acute{g}$, pentru a explica prezența acestor sunete în zonele respective din Moldova. Concluzia ei este că „fenomenul [treccrea africatelor la fricative] este consecvent și unitar doar în partea centrală a Moldovei“; „în sud se observă influența subdialectului muntean, unde, așa cum se știe, africatele $\acute{c}$ și $\acute{g}$ sînt nealterate, iar în nord, și mai ales în nord-vest, cea a graiurilor din nord-estul Ardealului, unde aceste consoane se mențin de asemenea“ (*loc cit.*, p. 100; v. și p. 105). Față de aceste afirmații trebuie făcute următoarele rezerve:

a) Întrucît autoarea acceptă (*loc. cit.*, p. 97) existența a cinci subdialecte, după Petrovici, *Repartiția...*, și Todoran, *Cu privire la repartiția...*, după care subdialectul moldovenesc se caracterizează tocmai prin $\acute{c} > \acute{s}$; $\acute{g} > \acute{z}$ ¹², se impunea ca, urmărind prezența africatelor $\acute{c}$ și $\acute{g}$ în acest subdialect, să țină seama de izofonele $\acute{s}$ și $\acute{z}$ trasate de Petrovici, cu atît mai mult cu cît nu acceptă existența pe teritoriul Moldovei a unor arii cu africatele nealterate (p. 100). Înscriind însă subdialectul moldovenesc în limitele provinciei istorice Moldova autoarea a luat în discuție prezența africatelor în punctele 596, 584 și 582 din sudul Moldovei, și 363, 370, 375 și 387, din nord, care se află în afara ariei $\acute{s}$. În afara ariei $\acute{z}$ se află punctele 582 și 584 din sud și 363, 370 și 387 din

¹¹ *Fonetica graiurilor moldovenești de nord în comparație cu fonetica graiurilor moldovenești din sud*, în FD VI, 1969, p. 99 și urm.

¹² E. Petrovici, *op. cit.*, p. 42 și 43; vezi și R. Todoran, *Cu privire la repartiția...*, p. 39, 40, 50.

nord¹³. Verificarea întregului material din ALR I ne-a confirmat consecvența prezenței lui ȥ și ȣ în punctele enumerate. Prin urmare, ele nu trebuiau puse pe același plan cu punctele din interiorul ariilor conturate de izofonele ș și ȣ pentru a putea cerceta cu succes urmele influenței subdialectelor vecine. Întrucît în privința altor trăsături graiurile din majoritatea punctelor respective merg cu subdialectul moldovenesc, se poate afirma, cel puțin pentru nord, că există graiuri de tip moldovenesc în care ȥ și ȣ nu au trecut la ș, ȣ. Deoarece faza cu africcate este mai veche, iar nordul este cunoscut și pentru alte arhaisme (în fonetică și în morfologie), influența graiurilor vecine pare să fie numai una din explicațiile pentru prezența sunetelor ȥ și ȣ în puncte din această zonă a Moldovei.

b) Dintre hărțile consacrate sunetului ȥ din ALRM I, vol. I și II, nu sînt luate în considerație h. 156, *sunetul ȥ în bube dulci*, 265, *cei în băieții cei mari* și 420, *sunetul ȥ în cruce*. Dacă h. 265 nu aduce nimic nou în discuție, h. 420 atestă prezența lui ȥ într-un punct situat în centrul Moldovei (516), iar h. 156 adaugă la acesta încă alte 20 de puncte, situate în întreaga Moldovă: 610, 594, 592, 588, 590, 618, 508, 528, 530, 536, 538, 540, 542, 552, 518, 424, 385, 388; în 550 și 704 cu nuanță intermediară: ȥ(ș)¹⁴. Dintre hărțile consacrate sunetului ȣ din ALRM I, vol. I și II, sînt cuprinse sub „etc.” hărțile 46, 87, care prezintă sunetul ȣ în cuvintele *gingie* și *genunchi*; de pe ultima se putea extrage prezența lui ȣ și în punctul 614, nesemnălată de autoare. Este evident că o hartă ca 156, care atestă prezența lui ȥ pe întreg teritoriul Moldovei, fapt care vine în contradicție cu concluzia autoarei, nu trebuia omisă din discuție.

c) Chiar de pe hărțile luate în discuție de Galina Ghiculete au fost omise unele puncte cu ȥ care se află în centrul Moldovei. Așa este punctul 510 de pe h. 181 și punctele 536 și 542 de pe harta 186. La acestea se poate adăuga punctul 214 din nordul Moldovei.

d) Nu s-a adîncit cercetarea, prin consultarea hărților mari ale *Atlasului*. Situația, cu totul deosebită de cele constatate de Galina Ghiculete, pe care o atestă h. 156, *sunetul ȥ în bube dulci*, este întrutotul confirmată de h. 16 din ALR I, vol. I, *urcior (la ochi)*. Pe această hartă, cuvîntul *ulcior* (cum se pronunță în această regiune) este notat cu ȥ în 24 de puncte din sudul, centrul și nordul Moldovei¹⁵. Asupra hărților 156 din ALRM I și 16 din ALR I vom reveni mai jos.

2.1.2. Este sigur că influența unor graiuri de tip maramureșean, crișean și muntenesc poate fi invocată pentru a explica prezența africcatelor ȥ și ȣ în graiuri de tip moldovenesc. Pe lîngă vecinătatea Maramureșului, Crișanei sau Munteniei trebuie să se țină seama însă și de plasarea acestor

¹³ Vezi plasarea acestor puncte (cu rezerva făcută pentru 704) în funcție de izofonele ș, ȣ pe hărțile 1 și 2 de mai sus.

¹⁴ Semnele suprapuse, folosite pentru a reda sunete intermediare, le-am dat în cursul articolului, din motive tipografice, între paranteze ( ), după semnul de dedesubt. Cf. și E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, p. 26.

¹⁵ În două puncte apar nuanțe intermediare: ș (ȣ) [590] și ȥ (ș) [704].

puncte în interiorul zonelor $\acute{s}$, $\acute{z}$. Există asemenea cazuri, dar ele explică prezența lui $\acute{c}$ și $\acute{g}$ numai pentru un număr redus de puncte, și nu în toată aria ocupată de subdialectul moldovenesc (vezi hărțile 1 și 2). Întrucât este vorba mai ales de *cuvinte* specifice Maramureșului, Crișanei și Munteniei, care au pătruns în Moldova și în centrul Transilvaniei, problema va fi discutată mai jos. Înainte chiar de a lua în discuție întregul material din ALR, subliniem că prin însăși plasarea punctelor cu $\acute{c}$ și $\acute{g}$ în zonele $\acute{s}$ ($\acute{s}$) și $\acute{z}$ ($\acute{z}$) explicația prezenței acestor africcate în graiurile de tip moldovenesc și bănațean prin influența subdialectelor vecine nu poate fi decât limitată.

2.2. Surse interne. 2.2.1. Africcatele $\acute{c}$ și $\acute{g}$ (în loc de $\acute{s}/\acute{s}$ și $\acute{z}/\acute{z}$, numite în continuare africcate de tip A) în graiurile moldovenești și bănațene pot fi puse în relație și cu existența în unele zone ale subdialectului moldovenesc și în Banat a africcatelor $\acute{c}$ ($\acute{c}$) și $\acute{g}$ ($\acute{d}$) provenite din africcatizarea dentalelor t și d . Pentru a epuiza toate sursele vom lua în considerație și africcatele (inclusiv nuanțele intermediare de africcate) provenite din redarea ca aceleași sunete a oclusivelor velare palatalizate k și g , originare sau, pentru Transilvania și nordul Moldovei, provenind din palatalizarea labialelor p și b (+*e*, *i*) (numite în continuare africcate de tip B). Pentru edificare, prezentăm hărțile nr. 3 și 4, alcătuite pe baza ALRM I, vol. I și II și ALRM II¹⁶.

Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie*, p. 62 — 63, discută urmările acestei asemănări dintre sunetele din sistemul fonetic bănațean și sistemul fonetic al limbii literare în perspectiva adaptării pronunțării locale (dialectale) la cea literară. Această supoziție este dovedită de cazuri în care pronunțarea unui neologism (redată pentru limba literată cu africcata $\acute{c}$ sau $\acute{g}$) este notată în Banat cu semnul prin care se indică de regulă o africcată de tip B. Exemple:

farmacist II 112/29¹⁷

dămedână MN II 3924/47; cf. 2 (vezi mai jos 3.2.1.)

Faptul este confirmat și printr-o observație a lui Emil Petrovici din cursul anchetei în punctul 105: „Subiectul V identifică pe *ce*, *ci*, *ge*, *gi* literari cu $\acute{c}$ ($\acute{c}$), $\acute{d}$ ($\acute{d}$) din dialect“.

2.2.2. Posibilitatea stabilirii relației între cele două tipuri de africcate este probată indirect și de confundarea lor de către unii vorbitori, în sensul că și africcatele de tip B pot fi redade ca niște fricative.

2.2.2.1. În general, vorbitorii din zonele cu africcate de tip B realizează africcatele de tip A ca fricative, distincția fiind netă. Exemple:

¹⁶ Pe aceste hărți am trasat numai limitele absolute ale fenomenului, fără să putem marca riguros, din cauza condițiilor tehnice, proveniența africcatelor din fiecare din sursele urmărite.

¹⁷ Folosim abreviații simplificate pentru volumele *Atlasului*. Vezi tabelul de la sfârșit.

În Banat: — ĉ — ś

să *śicâscă*¹⁸ T/2, p. 2, T/29, p. 27

să *șciț' śiți* T/27, p. 17

bicisêle T/29, p. 24

lunâcîs T/76, p. 44

să *șcêrșe* T/47, p. 36, T/76, p. 45

— â — ź

đezet; *đezice* I 50/5; cf. 9, 12, 18, 837, 840

În Transilvania: — ĉ(ĉ) — ś

pâișor T/219, p. 101

rațiu, ôci — *sășerat, crûse* T/228, p. 105

șc(t')ie — *pogâșa* T/250, p. 116

ĉipu — *șevâ* T/260, p. 123

ženunče I 57/214, 223, 360

— ĝ — ź

ĝem 'ghem' — *leț* T/219, p. 101, respectiv 100

liĝioile — (să) *bâze* T/228, p. 106

clăĝim — *arșint, strînzem* T/260, p. 124

În Bucovina: — ĉ — ś

ĉinș — *fâșim* T/365, p. 163

așâla diuâci T/365, p. 164

— ĝ — ź

ĝorgi T/365, p. 164 — *ĉinș, șprânș* *ibid.*, p. 163.

2.2.2.2. Totuși, în puncte din zona cu africcate de tip B aparținând subdialectului moldovenesc întilnim cuvinte în care:

$k > ĉ > ś$ și $g > ĝ > ź$

Exemple:

sâ șâmâ (subliniat de E. Petrovici) T/365, p. 165, de 5 ori

șugurnișér (subliniat de E. Petrovici) T/365, p. 165, de 2 ori

șag (subliniat de E. Petrovici) *ibid.*, p. 165, de 3 ori

urêș; *urêșe* II₂ 409/365 *birșidêu* T/365, p. 165.

În notele din timpul anchetei în punctul 365, de unde sînt exemple de mai sus, Petrovici semnala la doi dintre informatorii această tendință, pe care o numește „hiperurbanism“ (*ĉâpâ > șâpâ* — *urieci > urieși*). Că nu este vorba totuși de un caz izolat ne-o dovedesc exemplele din hărțile ALR:

deodșe M I 332/259

sușii I 84/215, 217, 218, 223, 227, 268, 269, 360 (în Transilvania); 214, 388, 542 (în Bucovina și Moldova). Cf. și M I h. 127, M II 59/228, 260, 365.

vanșélie MN II 2759/250; *vanșélie* *ib.* 228

privêș I 295/214

¹⁸ În toate exemplele citate în acest articol dăm transcrierea fonetică numai pentru sunetele pe care am urmărit să le subliniem. Am notat, de asemenea, accentul cuvintelor.

lăturzie MN II 2756/228

únzie I 52/268; cf. M I h. 80.

Fenomenul a mai fost semnalat pentru aceeași zonă a ariei *z* (nord-estul Transilvaniei) și de G. Istrate, tot pentru epoca anchetelor pentru ALR: „uneori *g* din *albgină*, *albğesc* se transformă în *z*, sunet foarte des întâlnit în regiunea noastră și care vom vedea că înlocuiește pe *g* în majoritatea cazurilor”¹⁹.

2.2.3. Întrucît însă în zonele cu africcate de tip B nu se semnaleză (cu excepția punctului 365, vezi mai jos) o frecvență mai mare a africcatelor de tip A, conchidem că influența surselor interne este, de asemenea, limitată. Pentru graiurile de pe teritoriul Moldovei problema acestei influențe se pune cu atît mai puțin cu cît punctele cu africcate de tip B sînt rare.

3. Cercetarea materialului din ALR I și II dovedește că pentru africcatele de tip A apărute în punctele reprezentînd graiuri de tip moldovenesc și bănățean explicația trebuie căutată în:

- a) contextul sonor al unor cuvinte
- b) receptivitatea informatorilor față de modelul oferit de limba literară sau alte graiuri.

În funcție de aceste criterii putem vorbi de:

a¹) păstrarea sporadică a africcatei *c* (pentru *g* acest lucru este mai puțin probabil) în cuvinte vechi, moștenite sau împrumutate înainte de a se fi produs evoluția *c* > *s* (*g* > *z*);

b¹) introducerea africcatelor *c* și *g* prin cuvinte noi, împrumutate de regulă de la un nivel superior, limba literară, dar și din graiuri aparținînd unor subdialecte care se caracterizează prin prezența acestor sunete.

Din cauza cunoașterii încă insuficiente a istoricului, în limba comună, dar mai ales în graiuri, a tuturor cuvintelor în care apar *c* și *g*, ele nu pot fi grupate după cum ar putea primi explicația de sub a¹ sau b¹. De aceea, ne vom ocupa mai întîi de situațiile pentru care există argumente convingătoare pentru a invoca una dintre cele două soluții.

Ca observație de ordin general notăm că există diferențe între situația lui *c* față de *g* și între graiurile de tip moldovenesc față de cele din Banat în ceea ce privește frecvența apariției africcatelor de tip A și modul cum sînt realizate aceste sunete.

3.1. Într-o serie de cuvinte africcata *c* apare după *l*. Majoritatea atestărilor sînt din puncte reprezentînd graiuri de tip moldovenesc; pentru graiurile de tip bănățean această situație este rar întâlnită. Sînt reprezentate următoarele părți de vorbire:

Substantive a) la singular:

- ulcôr* — vezi harta 5, după ALR I, I h. 16, *urcior la ochi*;
 — alte atestări pentru același cuvînt; „vas de lut“ II₂ 1037/219,
 235, 365, 531, 537, 551, 574, 605;
 — „damigeană“ MN II 3924/574

¹⁹ *Graiul satului Nepos (jud. Năsăud)*, în IBIFR IV, 1937, p. 69.

ul'că — II 172/531²⁰, T/531, p. 204; T/386, p. 166

ul'cică — T/386, p. 169

săl'cie — II₂, 606, 627, 628/605; 628/531

al'cer 'arcer' — II₂ 514/235, 260

văl'că — II₂ 816/531, 605

bel'cug — II₂ 288/574

căl'ce 'nume de plantă' — II₂ 645/365, 386

cobél'ci 'melc' — II₂ 729/365, 386

mél'cu [a] 'cotorul' T/235, p. 113

bul'ci 'bîlci' — II₂ 1621/219

tol'cer 'pîlnie' II₂ 234/260

dul'curi (pl) 'prăjituri' — II₂ 1081/551.

b) cu funcția de marcă a pluralului:

gîlci — I 116/588; II 118/386, 531, 574, 605; 551 [cu *ș*], 537 [cu *ș*]; cf. II 119/520 [cu *ș*(*ș*)] și 431; cf. MN II 6950/386, 531, 537.

făl'ci — I 23/540; 530, 618 [ambele cu *ș*(*ș*)]; 518 [cu *ș*(*ș*)]; cf. 401, 406

bul'ci „pînișoare” — II₂ 1070/386.

Adjective:

dul'ce (sg. și pl.) vezi harta 5, după ALRM I, I h. 156, *ê* în *bube dul'ci*. Alte atestări pentru același cuvînt: I 160/194, 223, 229, 243, 360, 573, (frate *dul'ce*); I 173/229, 360, 571, și 175/148, 194, 215, 217, 223, 227, 229, 243, 259, 360, 571, 573, 576 (văr *dul'ce*); I 176/ în aceleași puncte, mai puțin 223 (vară *dul'ce*); M II 66/219, 228, 235, 260, 365, 386, 414, 531, 537, 551, 574, 605, 833 (*dul'ce*; apar toate punctele din aria *ș* de pe harta 1, mai puțin pct. 250, 514 și 520; din aria *ș* apare cu *ê* numai punctul 833)²¹, II₂ 415/219, 414, 531 (caș *dul'ce*; în pct. 219 un informator ocazional [*] a pronunțat *dul'șe*, iar informatorul [I] a precizat: „se zice *dul'șe*”; II₂ 1081/537, (*dul'c(ș)e*) II₂ 1107/574 (paprică *dul'ce*); T/219, p. 101 și T/260, p. 122 (lapte *dul't(ê)e*)

dul'cie — II₂ 1129/235

indul'cît — T/228, p. 109

săl'cie — II₂ 1129/531, 537, 551, 605

incîl'cît — I 66/40, 558, 49 [cu *ș*(*ș*)].

Verbe:

(se) *incîl'cesc* etc. (reflexiv) II₂ 468/235, 365, 386, 531, 551, 574; T/235, p. 113

(să) *căl'ce* (conjunctiv) II₂ 1339/531, 537, 574, 605

(să se) *cul'ce* (reflexiv) MN II S 4903/537.

Pentru *ș* în aceeași poziție avem doar cîteva atestări:

ful'gi (subst., pl.) II₂ 798, 799/605 [cu *ș*(*ș*)]

mul'ș(i) (verb, pers. 2, indic. prez.) II₂ 1721/605

smul'ș(em) (verb, pers. 4, indic. prez.) II₂ 1359/537.

²⁰ Cifrele subliniate (culese cursiv) trimit la fonetisme subliniate de Emîl Petrovici și Sever Pop.

²¹ Harta citată a fost semnalată pentru frecvența apariției a lui *ê* de Iorgu Iordan încă într-o recenzie a ALRM II publicată în BIFR VII-VIII, 1940—1941, p. 364.

3.1.1. Prezența lui *ĉ* după *l* nu poate fi socotită întâmplătoare, deoarece ea este atestată în toate cuvintele notate în *Atlas* în care cele două sunete ocupă locurile indicate, ceea ce nu se poate afirma despre vreo altă poziție a lui *ĉ*. De altfel, aceste cuvinte sînt, cu excepțiile evidente, cele mai frecvent folosite dintre cuvintele din limba română în care există grupul *lĉ*, lucru verificat în listele din *Dicționarul invers*²². Pentru cuvinte ca *ulĉor*, *dulĉe*, care reprezintă răspunsul expres la o întrebare din chestionarul *Atlasului*, cînd pentru a denumi noțiunea urmărită nu s-au înregistrat mai mulți termeni, sau pentru situațiile cînd cuvîntul care ne interesează este cel mai des utilizat (*gilĉi*, *se încilĉesc*, și într-o proporție mai mică, *să calĉe* și *sălĉie*) concludent este și faptul că aceeași situație este notată în majoritatea sau într-un mare număr de puncte. Nu pot fi accidentale revenirea grupului *lĉ* în aceleași cuvinte pe diferite hărți și în textele dialectale (vezi în special la *dulĉe*), concordanța în notarea și sublinierea lui *ĉ* de către Emil Petrovici și Sever Pop și, în sfîrșit, persistența grupului în cuvintele derivate (*dulĉe* — *dulĉuri* — *dulĉie* — *îndulĉit*; *salĉie* — *sălĉie*; cf. și relația dintre *ulĉor* și *ulĉică* — *ulĉicuță*). La informațiile furnizate de *Atlas*, putem adăuga semnalarea aceluiași fenomen pentru un grai din aria *ŝ* (*ŝ*) de către G. Istrate, în aceleași cuvinte: *dulce*, *încilcit*, *mulge*, *zmulge* (și *fulger*)²³. Poate nu este lipsit de importanță să remarcăm, paralel, păstrarea lui *ĉ* în aceeași poziție în dialectul aromân, în unele din cuvintele discutate mai sus: *ulĉor* (< lat. *urceolus*, dar și din lat. **hordiceolus*²⁴ și pl. *fălĉi* (I 23/08 și 07, în ultimul punct cu *ĉ* (*t'*))²⁵.

3.1.2. Pentru a fi vorba de păstrarea lui *ĉ* (și, eventual, a lui *ĝ*), interesează în primul rînd vechimea în limba română a cuvintelor citate sub 3.1. Avînd în vedere acest aspect, se exclud din discuție cuvintele de origine latină (*ulĉior*, *salĉie*, *calce*, *dulce*, a *mulge*, a *smulge*), cea mai mare parte dintre cele formate pe teren românesc (*ulĉică*, *ulĉicuță*, *vălĉică*²⁶, *dulĉie*, *îndulĉit*, *sălĉie*) și formele flexionare de la cuvintele de origine latină (pl. *fălĉi*, *să calce*, *să se culce*, pl. *fulgi*), cuvintele de origine veche slavă (*belciug*) sau formate pe teren românesc din cuvinte de această origi-

²² *Dicționar invers*, București, 1957, v. p. 11, 75–76, 93, 239, 260, 263, 383, 403–404, 411.

²³ *Op. cit.*, p. 76; prezența africateri este explicată prin poziția acesteia: „...*ĉ* și *ĝ* se păstrează din cauza lui *l* imediat precedent”. Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 364, vorbea de menținerea lui *ĉ* (și mai puțin a lui *ĝ*) după o consoană. Pentru diferența dintre pronunțarea lui *dulce* în Moldova și în Banat cf. și Boris Cazacu, *Sudii de dialectologie română*, p. 83, 106.

²⁴ Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932, p. 324, și Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, s.v.; în ultimul izvor apare însă consecvent *dulĉe*. Asupra unui *ĉ* original în aromână (> *t'*), v. discuția la Radu, Sp. Popescu, în CL XV, 1970, 1, p. 47 și urm.

²⁵ Cf. și Sextil Pușcariu, în DR IX, 1938, p. 412.

²⁶ Pentru *ulĉea*, *-ică* și *vâlĉea*, *-ică*, DM trimite la lat. **ollicella*, respectiv **vallicella*. Credem că *ulĉică* și *vâlĉică* (*vâlĉică*) au rezultat prin sincoparea lui *-i-* din diminutivele românești *ollicică* și *vâlĉică*, la fel ca și *pielică* (< *pielică*) considerat un diminutiv al lui *piele* (cf. DM, s.v.).

ne (a se *incîlci*). Dintre cuvintele rămase, *bilci* (< mgh. *bolcsu*), formele de singular *cubelci* și *melci*, cu etimologie necunoscută, care stau la baza singularurilor refăcute *cubelc* (> *culbec*) și *melc*, sînt atestate în scris, după DA, din secolul al XVII-lea (Dosoftei).

Rămîne astfel să se aprecieze vechimea lui *gilcă* (pl. *gilci*), termen din medicina populară cu etimologie nesigură, cu atestări a căror vechime nu se poate preciza (este atestat în dicționare mai ales în texte din colecțiile de folclore, cf. DA, s.v.), *alcer* variantă a lui *arcer*, răspîdită mai ales în Crișana (semnalată și în Bucovina, cf. DA, s.v.), cu etimologie necunoscută. În funcție de realitățile denumite, ambele cuvinte par să fie însă vechi. Mai greu este de apreciat vechimea regionalismelor *tolcer* < mgh. *tölcser*, *bulcă* (-pl. *bulci*), < ucr. *bulka* și, dintre cuvintele formate pe teren românesc, a colectivului *dulciuri*. Se poate însă conchide că aproape toate cuvintele în care s-a notat grupul *lĕ* sînt vechi în limba română, fiind atestate înaintea perioadei cînd s-a produs $\hat{c} > \hat{s}$.

3.1.3. Urmărind comparativ modul cum se articulează grupurile *lĕ* și *lĝ* constatăm următoarele. Ținînd seama de faptul că africata reprezintă o combinație a lui *t* cu $\hat{s}$ ²⁷, deosebirea dintre cele două alveopalatale, africata $\hat{c}$ și fricativa $\hat{s}$, constă tocmai în existența momentului de articulare a ocluzivei *t* în prima fază a realizării africateri. Or, locul de articulare a lui *t* („vîrf superior al limbii e aplicat pe fața posterioară a incisivilor superiori, sau ceva mai înapoi...“, Rosetti. *op. cit.*, p. 68) este apropiat de locul de articulare a lui *l* (vîrfurile limbii „atinge incisivii superiori sau alveolele“, *ibidem*). Din această cauză, după *l* e mai lesnicioasă pronunțarea lui $\hat{c}$ decît a lui $\hat{s}$. O verificare a acestei afirmații se poate face comparînd pronunțarea cuvîntului *baltă* cu a unui logatom *balsă* (evident situațiile sînt asemănătoare numai în parte). Cu alte cuvinte, în cazurile de mai sus, după cum a arătat Sextil Pușcariu, vorbind de păstrarea lui $\hat{c}$ în *dulce*, „*l* precedent a menținut mai mult timp elementul ocluziv al africateri“²⁸.

Ca probe pentru comoditatea articulării unei africateri după *l* cităm pronunția *gilĕș* (II 118/551) care arată că $\hat{c}$ se poate chiar interpune între *l* și $\hat{s}$, și faptul că în puncte din aria $\hat{s}$, în cuvinte din cele citate mai sus, $\hat{c}$ din grupul *lĕ* a fost înlocuit tot de o africată: *veri(-e) dulț* (I 175/259; 176/259); *ulțior* (II, 1037/414).

În sfîrșit, pentru păstrarea sunetului mai pledează situația privilegiată pe care i-o conferă poziția sa în cuvîntul fonetic. În cele mai multe din cuvintele date sub 3.1.1., $\hat{c}$ (și $\hat{g}$) este o inițială de silabă, după consoană, în interiorul cuvîntului (gradul 2 de forță în articulare după scara dată de Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 82).

²⁷ Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, 1963, p. 63. Cf. Maria Mărdărescu, *Durata semiocluзивelor prepalatale în limba română literară*, în FD VI, 1969, p. 59 și urm.

²⁸ *Limba română*, II, Rostirea, p. 328, cf. p. 310, 337 și hîrțile 33, 35. Pentru succesiunea ocluzivă + fricativă în articularea lui $\hat{c}$ și $\hat{g}$, vezi Maria Mărdărescu, *op. cit.*, p. 67–68. Același lucru se poate dovedi ascultînd derularea inversă a imprimării sonore a înregistrării la sonagraf a cuvîntului *bač*, din care rezultă succesiunea de sunete $\hat{s} - t - a - b$.

3.1.4. Datorită alfabetelor folosite în scrierea românească și faptului că pronunțarea fricativei *ș* a fost considerată dialectală, nu putem urmări, pe bază de texte, evoluția grupului *lé* față de *ê* în alte poziții. De reținut că însăși atestarea apariției fricativelor *ș*, *ž* nu se poate face decât pe baza unor scâpări de la normele limbii scrise (v. mai sus 0.3). Dacă se admite însă că *ê* > *ș* a avut loc în secolele al XVII-lea — al XVIII-lea²⁹, este mai greu de presupus că s-a produs mai întâi o generalizare a fenomenului, iar că mai apoi, într-un timp relativ scurt, fără cauze deosebite, asistăm la refacerea cu predilecție a stadiului inițial într-o serie de cuvinte care se aseamănă, în ceea ce privește contextul sonor, prin poziția pe care o ocupă africata. Cauzele care ar putea favoriza astăzi articularea africtei după / într-o serie de cuvinte vechi, de mare circulație, au putut determina și păstrarea acestui sunet.

3.1.5. Pe baza atestărilor pe care le deținem (vezi 3.1) nu putem stabili o analogie între africtele *ê* și *ğ* precedate de /.

3.1.6. Păstrarea africtei *ê* după / trebuie considerată totuși numai locală și sporadică deoarece marea majoritate a exemplurilor citate sînt din puncte reprezentînd graiuri de tip moldovenesc și că pe unele hărți s-a notat, chiar în Moldova, *lș* în proporție egală cu *lé* (vezi, de exemplu, h. 468 din ALR II, *se încîlcese*). În sfîrșit, pentru că în același punct putem întîlni ambele forme: *gîlș* și *dulêce* (II 118/365, respectiv M II 66/365). În aceste condiții considerăm apariția grupului *lș* ca un semn al tendinței de generalizare a trecerii lui *ê* la *ș*.

3.2. Africtele *ê* (*ê*) și *ğ* (*đ*) se întîlnesc în corpul sonor al unor cuvinte noi, intrate în graiurile de tip moldovenesc și bănățean din limba literară, constituind următoarele grupe:

- a) neologisme propriu-zise;
- b) cuvinte ale limbii comune resimțite ca neologisme în anumite provincii ale țării, numite în continuare *neologisme zonale*. O situație aparte o au cuvintele aparținînd stilului oficial. Apariția africteilor *ê*, *ğ* în cuvinte reprezentînd influența limbii literare asupra graiurilor populare indică modalitatea cea mai sigură, și cea mai productivă în viitor, de pătrundere a africteilor în graiurile de tip moldovenesc și bănățean.

3.2.1. Unii informatori conservă în pronunțarea neologismelor africtele *ê*, *ğ*, ca în limba literară. Numărul de puncte, relativ redus, în care apar *ê*, *ğ* este în același timp o dovadă că în majoritatea punctelor pronunțarea neologismelor a fost adaptată la sistemul fonetic al graiurilor.

Substantive:

a) la singular:

abečedár — II₂ 913/219, 260, 365, 531, 605 [cu *ș*(*ê*)]

²⁹ Vezi I. Coteanu, *Cînd apar fricativele moldovenești...*, p. 308. După Em. Vasiliu, *Fonologia istorică...*, perioada atestării fenomenului, sec. al XVIII-lea, ar putea fi considerată perioada apariției lui (p. 177).

bićiclétă — II₂ 886/414 (punctul 414 este în Moldova, dar aici Petrovici a notat aproape consecvent fricativa alveolopalatală surdă sub forma *š*).

ćerculăr 'fierăstrău circular' — II₂ 622/531

ćirculă 'id.' — II₂ 622/260

conćédiu — II₂ 960/365, 531, 551; *conćédiu* II₂ 960/76, 105, (cu *ć* [t]); variante: *conćéd* — II₂ 960/47, 219, 235, 574, *conćéd* — II₂ 960/29, 36

farmacíst — II 112/531; *farmacíst* II 112/29

franćéz — II₂ 879/520, 537, 605, 833

lićitáćie — II₂ 1013/250, 365

lućifér — II 184/36

perćéćpie — II₂ 896/76; varianta *pricéćpie* II₂ 896/29

b) cu funcție de marcă a pluralului :

binoáće — II₂ 950/531

bánći — II₂ 1007/365.

Adjective :

artificiálă — II₂ 1160/219.

Verbe :

lićiteáză (pers. 3, indic. prez.) II₂ 1013/228; a *lićitát* (pers. 3., indic. perf. compus) II₂ 1013/250.

Neologisme cu *ğ* (*đ*)

Substantive :

anğilér 'inginer' II₂ 897/228; varianta *inğ(š)inér* II₂ 897/531

dimiğánă MN II 3924/551; *dămedánă* MN II 3924/47; *demedánă* MN II 3924/2

farmağíst II 112/386

đ[d']*eneral* II₂ 956/105; variante: *ğinirál* II₂ 956/365, 386; *ğinărăr* II₂ 956/219, 228, 260, [cu *ğ*(d')]; ultima variantă poate să reprezinte și forme cu *ğ* > *ğ*; vezi plasarea acestor puncte pe h. 4j

reğimént II₂ 953/47, 219.

Adjective :

ğermínă (în limba ~) II₂ 281/365.

Există oscilații în pronunțarea neologismelor care arată că fonetismul nou, literar, este conștient. Este vorba de pronunțarea cuvântului și cu *ć* și cu *š* (*š*) (*conćédiu* — *conšédiu* pct. 551; *franćéz* — *franšéz*, pct. 833) sau de corectarea în sens regresiv a pronunției, ținând seama de scopul anchetei, de a înregistra graiul local :

ć[k] [σ] *š*: *abećedár* — *abešedár* (pct. 365)

ć[k] *ř*: *lićitáćie* — *liřitáćie* (pct. 365); *lićiteáză* — *liřiteáďă* (pct. 228).

3.2.2. Același regim îl au neologismele zonale. Punctul de vedere al vorbitorilor se justifică prin istoria pătrunderii cuvântului în zonele respective sau în vocabularul informatorului dintr-un punct, care opune cuvântul aparținând limbii literare sinonimului său regional :

ćai II₂ 1131/228, 365, 386, 574; *ćai* II₂ 1131/2 47, 105 (cu *ć*(t')); din notațiile de pe marginea hărții se vede că în Transilvania, Banat și Bucovina e un cuvânt nou);

ćobáni II₂ 398/228, 574; 394/574 (în aria *păcurar*)
ćorápi II₂ 1210/235 (opus lui *štrimfi*), 520 (opus lui *colțuni*). Cîteva dintre acestea sînt muntenisme, pătrunse în Moldova sau Transilvania:
ćimitír I 301/194, 412, 516 (în aceste două puncte alternează cu formele cu *š*), 530, 588, 594, 600, 614
brićág II₂ 1051/235, cf. 574
doići (plural) I 222/194
mărăćtine II₂ 629/365.

3.2.3. Africata *ć* (*ć*) mai apare într-o serie de cuvinte aparținînd stilului oficial, terminologiei religiei creștine, cazuri pentru care influența limbii literare este afirmată de vorbitori sau perceptibilă.

Nume de localități și de persoane:

Furćeni II₂ 2/605 (formă învățată la școală, rostită *lento*; într-o pronunție *allegro* apare cu *š*)

Pecíněšca II 2/2 (formă oficială; curent se pronunță cu *š*)

Voimicěni II 2/235

Ćocăněști II 2/365 (Cf. și observațiile din pct. 53 și 414)

Ćocán T/365, p. 163, 164.

Din terminologia religiei creștine:

crúće I 300/194, 516; (ziua) *crúćii* II 207/365; (frate de) *crúće* MN II 2627/365, 605; ca nume pentru diferite părți de la căruță, război etc.; II₂ 345, 450, 453, 462/365. Derivate: *crúćiš* I 68/194, 268, *incrućișát* I 68/600, 610

ćer II 185/365, II₂ 1217/365 (cf. și II 185/455: *ćer* și *šer* prima formă auzită de la preot în biserică)

većěrnă MN II 2757/365; *većěrnă* MN II 2757/36; variantă: *vicěrnă* MN II 2757/29

ćirilice (adjectiv) II₂ 924/250; cf. 235: *ćirižle*

invăćăćél II₂ 500/228; (cf. și *ćimitír*, 3.2.2).

3.2.4. În grupul de cuvinte reprezentînd neologismele propriu-zise raportul dintre *ć* — *ğ* este cel mai echilibrat (vezi 3.2.1.), față de situația întîlnită în grupurile de cuvinte cercetate pînă acum. De asemenea, este mai puțin pronunțat decalajul dintre atestările reprezentînd graiuri de tip moldovenesc față de cele de tip bănățean.

3.2.5. Faptul că dintre neologismele care în limba literară au în corpul lor fonetic africaterle *ć* și *ğ* numai o parte le păstrează în graiuri neacomodate la pronunțarea locală arată că influența limbii literare sub raport fonetic era încă destul de limitată. Totuși se poate constata că informatorii ale căror graiuri se caracterizează prin *ć* > *š* (*ğ* > *ž*) disting africaterle specifice limbii literare și le pot folosi în locul fricativelor specifice graiurilor proprii (v. 3.2.1, 3.2.3).

4. Rămîne un număr destul de mare de cuvinte în care s-au mai notat africaterle *ć* (*ć*) și *ğ* (*ğ*), în special prima, pentru care explicațiile date în cap. 3 ar putea să fie valabile alternativ, de la caz la caz, întrucît

este vorba fie de cuvinte vechi, aparținând fondului principal lexical sau cu circulație regională, fie de altele mai noi, cu mare circulație. Date fiind aceste elemente, prezența africatelor s-ar putea explica, mai întâi, prin conservarea lor; în favoarea acestui fapt nu există însă indicii suficiente, mai ales pentru a putea extinde explicația, mai mult sau mai puțin sigură pentru un cuvânt, la toate cazurile în care africata este în aceeași poziție. În al doilea rând, putem vorbi de reintroducerea în diferite etape a africatei prin pătrunderea în graiurile de tip moldovenesc și bănățean a unor cuvinte de origine turcă și maghiară și a unor regionalisme din graiurile de tip maramureșean și crișean, eventual muntenesc. În al treilea rând este perceptibil, în mod cert, începutul acțiunii normei impunând pronunțări cu *ć* și *ğ*, după modelul limbii literare favorizată și de condițiile create de faptele prezentate mai sus. Atrage atenția în mod deosebit numărul mare de exemple din punctele 365 și 531. Punctul 365, Ciocănești, ține, de fapt, de aria din nordul Moldovei în care africatele *ć* și *ğ* originare s-au păstrat nealterate. În momentul anchetei, Emil Petrovici a surprins însă pătrunderea lui *ș* și *ș*, aduși de bărbați, care circulă spre sud, în Moldova (vezi notele din jurnal). Petrovici a notat că la bărbați *ș* și *ș* apar frecvent, iar *ć* și *ğ* mai rar, pe când la femei lucrurile se prezintă invers. În aceste condiții, nu am eliminat acest punct din aria izofonelor *ș* și *ș*. Pentru punctul 531, date fiind comentariile informatorului, formele hipercorecte și sublinierile lui Emil Petrovici (confirmate de notele de jurnal din cursul anchetei), modelarea vorbirii după pronunțarea literară este evidentă. În listele care urmează, am separat, pentru a le pune în evidență, cuvintele cu *ć* și *ğ* notate numai în aceste două puncte, pentru care prezența africatelor are explicații diametral opuse.

4.1. În aproape 50% din atestările africatei *ć* în puncte reprezentând graiuri de tip moldovenesc acest sunet este inițiala cuvântului³⁰. Ca și până acum, numărul cuvintelor începând cu *ğ* este mai mic.

Cuvinte cu *ć* (*ć*)

Substantive:

căfă M I 51/148, 150, 194, 268, 576, 704 [cu *ș* (*ć*)], M II 3/235, 365; 531, 574; *cără* I 209/194, II₂ 273/365; *căpăc* 'calota pălăriei' II₂ 1161/833; *căucă* (pl. *căuce*) II₂ 691/365 (și varianta *căcă*, pct. 235); *căc* II₂ 695/228, 235; *căcăn* M II 409/235, 365, II₂ 498/531 (pl.); *căcănitoăre* (și variante) II₂ 705/228, 235, 574; cf. II₂ 1049/235; *căcănitoăre* 'id.' II₂ 705/29; *colomădă* II₂ 120/235; *ćireadă* II₂ 319/365, 386; *ćirêșe* (pl.) II₂ 208/365; 208, 209/520, 531; *ćirîș* 'cleiul pantofarului' II₂ 520/228, 235, 260 (și var. *ćirîș*, pct. 76, 105 [cu *ć* (*r'*)]); *ćucălie* (pl.) 'sens neprecizat' T/235, p. 110; *ćucuri* II₂ 1205/235, 365; *ș(ć)urdă* II₂ 319/235; *ćutură* 'țevă la ciubuc' II₂ 1148/235; *ćizmă* T/228, p. 106, 107. Atestate numai în punctul 365: *căpă* II₂ 192; *ș(ć)aun* II₂ 407; *ćerćei* (pl.) II₂ 1201; *ćercuri* (pl.) II₂ 341; *ćer-neală* II₂ 1214; *ćenușer* II₂ 1225; *căucă* 'stăncuță' II₂ 691 (cf. și pl. *căuce*);

³⁰ Cf. și observația lui Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 364.

cir II₂ 1114; *čubăr* MN II 3918; *čubótă* II₂ 1194; *čumā* II 126/365. Atestate numai în punctul 531; *čártă* II₂ 971; *čas* II₂ 756; *čepărăș* 'burghiu' II₂ 531; *čismăr* II₂ 518/531. În ambele puncte: *čoareci* 'izmene' II₂ 1176/365; 'șoareci' II₂ 673/531; *čubič* II₂ 1148/365, 1149/531 [cu č(š)]; *čemișă* II₂ 1331/365, 531.

Verbe (la modul, timpul și persoana în care apare č): *čocăneste* MN II 3801/228; *čocnește* 'ciugulește (găina)' II₂ 370/574, cf. II₂ 1270/235, 365, 574; *čocnește* II₂ 370/29; *čoplit* II₂ 539/574; *čiripesc* (și alte persoane) II₂ 1462/531, 574, II₂ 693, 701/365; *čipiresc* 'id.' II₂ 1462/365; *čiriclesc* 'id.' II₂ 1462/235; *čučuli* II₂ 1157/365, 1450/574; *čupelesc* 'jumulesc' II₂ 362/235. Atestate numai în punctul 365: *čugulesc* II₂ 230; *čumează* II₂ 126. Atestate numai în punctul 531: *č(š)er* II₂ 165; *čupesc* II₂ 230.

Adverbe: *čică* II₂ 1470/219, 514, 531 [cu š(č)]; T/551, p. 223.

Adjective: *čumpav* II₂ 732/365, 386; *činstită* I 248/420, 558, 837 *čobănesc* II₂ 662/531.

Articole adjectivale: *čel* II₂ 1614/365, 531 [cu č(š)], II₂ 1615/365, 520 [cu š(č)], cf. II₂ 1605/520, MN II 3873/531; *čea* I 194/150, 516, 614, T/531, p. 202, *š(č)ei* I 186/530; *čelea* I 195/194.

Pronume: *čine* I 200/194, II₂ 1680/365, 531 [cu č(š)]; cf. 1630/365, T/228, p. 107; *činevá* MN II 3801/531; *čevá* I 98/194, II₂ 1376, 1393/365; *čeva* I 98/150 (cf. și formele compuse *oričine* II₂ 1739/365; *oarečine* I 291/194; *oarečevá* I 233/194); *čéea* II₂ 1737/365; *č(š)éle* II₂ 1185/365; *če* II₂ 1419/531, 1687/365.

Numerele: *činci* T/365, p. 165 (cf. și *činzés*), II₂ 1771/365).

Interjecții: *čea!* 'strigăt cu care se mină boii spre dreapta' II₂ 324/219, 228, 235, 260, 574; *čea!* 'id.' II₂ 324/2, 27, 36, 47, 76; *čéala(-ă)!* 'id.' II₂ 324/386, 531, 605; cf. II₂ 325/365.

Cuvinte cu č (č):

Substantive: *čánă* I 17/40 'pleoapă', 20/704; *čemeni* (pl.) I 210/40, 49, 704 [cu č(š)]; *čdiământ* I 210/49; *čgenunchi* I 57/614; *čgenunče* I 57/213; *čgínere* I 259/610, 704; *čgínčini* (pl.) I 32/618.

Verbe: *č(š)éme* M II 46, 48/531.

Nume proprii: *čDică* II₂ 1513/76; *čGorgică* II₂ 1513/219, 365, 250 [cu č(d')], 260 [cu č(š)].

4.1.1. Pe lângă numărul mare al cuvintelor începînd cu č, atrage atenția situația specială a unora dintre ele. Astfel, interjecția *cea!* este pronunțată cu o africată (č) în întreaga arie ș, cu excepția punctului 105 (unde s-a notat *ša!*), ceea ce constituie un fapt cu totul ieșit din comun pentru Banat (în unele puncte, 27 de exemplu, acesta este singurul caz cînd se înregistrează o africată de tip A). În aria ș situația este asemănătoare (un singur punct cu fricativă ș, 250), cu rezerva că în punctele 414, 514, 537 și 551 s-a notat varianta *jala!* (vezi harta 6). În *cea!* cuvînt vechi, de mare circulație printre vorbitorii din categoria informatorilor pentru ALR,

e posibil ca africata să fie conservată³¹. O situație specială în cadrul vocabularului care a putut influența asupra formei cuvintelor respective au instrumentele gramaticale (articolele demonstrative, adjectivele) sau pronumele interogativ-relative, demonstrative și nehotărâte prezente în lista de mai sus. În sfârșit, poate ar trebui amintite aici și derivatele de la onomatopee (*ćiripi* și variantele, *ćiocni*) sau care numai pot sugera o legătură de acest tip (*ćiocăni*, *ćiocănițoare* și variantele) a căror redare nu este cu totul indiferentă. Nu este exclus ca în unele din aceste cazuri africata să reprezinte sunetul originar, nealterat.

4.1.2. În sprijinul acestei ipoteze s-ar putea aprecia importanța pe care a putut s-o aibă faptul că în aceste situații *ć* este inițială de cuvânt, poziție care conferă sunetului cel mai mare grad de forță în cuvântul fonetic (Rosetti, *op. cit.*, p. 82). Semnalăm, cu titlu de curiozitate, păstrarea lui *ć-* și într-o serie de cuvinte de origine latină din aromână, nu numai în graiul aromânilor din Olimp (unde *ć* e frecvent și în alte poziții: *cerb*, *ceară*, *circel* dar și *sufreceauă* 'sprinceană', *aducem*, *taci*, *vicin*, *ce zici*), ci și în alte regiuni, dacă nu cumva formele cu *ć* sînt singurele: *cinușă* *cireș*, *cireașă*³², *ciumă* (*ibid.*, p. 324) și, ca și mai sus (3.1.3), înlocuirea lui, *ć* din interjecția *ćeala!* tot cu o africată, *ț*, în cea mai mare parte a Moldovei³³.

4.1.3. Evident, invocarea vechimii considerabile a marii majorități a cuvintelor cu *ć-* și *ȡ-* (avînd etimonuri latinești sau vechi slave) nu este concludentă, de vreme ce în altele, care se află în aceeași situație, s-a notat numai o fricativă. Ni se pare însă interesant de observat că, dacă *ć* a fost conservat într-unele din aceste cuvinte, pătrunderea unor împrumuturi cu *ć-* din maghiară (*cizmă*, *ciucalaie*, *ciuciuli*), turcă (*ciubuc*, *ciriș*), rusă (*ciubotă*) etc., iar mai apoi a unor neologisme (cf. 3.2.1 și 3.2.2), în perioada cît avea loc trecerea africategi la o fricativă, a putut avea drept efect întîrzierea generalizării fenomenului.

4.1.4. Se poate observa menținerea diferenței între cuvintele începînd cu *ć* față de cele cu *ȡ* și, de asemenea, diferența apreciabilă în ceea ce privește numărul mare de atestări pentru aria transilvăneană-moldovenească și cele cîteva atestări pentru aria bănățeană.

4.2. Printre celelalte cuvinte în care s-a mai notat *ć* (și mai rar *ȡ*) sînt reprezentate următoarele părți de vorbire:

³¹ DM nu acceptă etimologia propusă pentru acest cuvînt de Al. Philippide și Gr. Nandriș, citată cu rezerve de DA; după acești autori „...*cea* ar fi scurtat din *cea parte*, adică de la mînător, partea cealaltă” (cf. DA, s.v.).

³² Pe care Th. Capidan, *Aromânii*, p. 323 le explică însă prin trecerea lui *ț*, normal în aromână, la *ć*, datorită „lui *ș* din silaba următoare” ca și în *cirșescu* (*ibid.*, cf. și Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, s.v.). Ambele izvoare atestă însă pe *ć* și în *arici*, *feciu* (aorist de la *a face*), *siurcin* (*stulcin*) 'strivesc, zdrobesc', *zdruncin* 'id.' ș.a.

³³ În notele din timpul anchetei, Sever Pop a consemnat declarația unui preot din Șchei (Brașov) că înainte localnicii ziceau *țelor* nu *celor* în rugăciunea *Tatăl nostru* (punctul 180).

Substantive :

a) *cocină* II 263/47; *cociș* 'vizitiu' II₂ 281/365, 574; *copcie* 'copcă la cămașă' II₂ 1166/228, 235 (și var. *coapce*, pct. 574); *ficori* (pl.) I 187/85, I 252/194, T/219, p. 99; *ghițitoare* II₂ 1285/365, 605; *ghioceț* '(semn de) deochi' I 243/77; *imbătăține* (de cap) 'epilepsie' I 143/259; *minigoci* 'urcior (la ochi)' I 16/839; *noronci* (sg. și pl.) 'portocală' II₂ 1140/260; *păducel* M I 186/536, 542; *pintițe* (și variante) I 232/194, 590, 704 [cu *ș* (*ș*)], cf. I 42/590; *plăcinte* (pl.) T/228, p. 107; *picor* I 55/40, 194, 516, II₂ 664/531, cf. I 126/194, I 150/40; *pogăce* II₂ 1073/551; *sprincână* I 20/194, I 21/40, 378, 614; *sugăci* I 226/194; *ucenic* II₂ 500/250, 531.

b) Cu funcția de marcă a pluralului: *bitanți* 'copil din flori' I 211/194, 229; *culbeci* II₂ 729/520, 531; *dăiți* 'doică' I 222/150; *ibovniți* I 247/194; *limbriți* M I 181/704; *veți* (în *temniță pe veci*) II₂ 999/574; *vo[i]nici* T/228, p. 107.

Atestate numai în punctul 365: a) *arcér* II₂ 514; *circéie* II₂ 24; *co-córvă* II₂ 1059; *incepút* T, p. 165, *secerát*, *seceriș* II₂ 48; *surcică* II 254; *tăcúne* II₂ 111; b) *áce* II₂ 1211; *alivinci* II₂ 1077; *cocostirci* II₂ 694; *cojoáce* II₂ 1185 (într-o suită: *cojoáce de cele lung*); *druči* II₂ 130; *ginsáci* II₂ 1115; *halici* II₂ 725; *mánce* 'doică' I 222/378, 552; *mipúci* II₂ 628; *opcinci* II₂ 1186/365; *poléci* 'polonezi' II₂ 878; *polontce* II₂ 1047; *spoánc(ș)e* 'copcii' II₂ 1166; *turéci* II₂ 1195; *vači* II₂ 319.

Atestate numai în punctul 531: a) *rădăcină* II₂ 1539; *točilár* II₂ 509/531 *tuči* II₂ 579/531; *ucigăș* II₂ 981; b) *butúci* II₂ 614; *măstăcini* II₂ 602.

În ambele puncte: *țărçi* II₂ 692/365, 531.

Verbe :

fáce T/228, p. 107; *incépe* II₂ 124/574, *intoárc(ș)em* II₂ 127/574; *măninči* I 80/194, 704; *mínči* I 80/40, 150; *pláce* I 246/150, T/228, p. 107; *vindeci* I 137/150; *zíce* T/228, p. 107. Atestate numai în punctul 365: *bočesc* II 170; (se) *incolăcêște* II₂ 736; *pričep* II₂ 910; (se) *sucêște* II₂ 443. Atestate numai în punctul 531: *incúdá* II₂ 1407; (se) *răvâcêște* II₂ 246.

Adjective :

fečoáră (în *fată feçoară*); I 248/704, II 141/531, T/219, p. 99 (cf. și *feçoáră*, în *Maria feçoara* MN II 2740/36); *míci* (pl.) I 195/150, 194; *mijločiu* I 61/194; *neputinčós* I 63/512; *sălbătițe* (pl.) II₂ 721/531; *stingáci* M I 103/194; *zuitóci* 'uituci' I 64/40.

Pronume: *acéia* T/365, p. 164; *acéstui* T/605, p. 219; *acéla* II₂ 1330/574.

Numerale: *zéce* II₂ 1764/365, 531 [cu *č* (*ș*)].

Adverbe: *incét* I 103/194, 378; *incoáce* I 198/40.

Conjunții: *ntči* T/228, p. 107.

Interjecții: *cúciu!* II₂ 665/386, 520, 537; *cúciu* II₂ 665/36, 76, 47 [cu *č* (*t'*)].

Cuvinte cu Ȣ (Ȣ)

Substantive:

a) *arpădic* II₂ 192/2; *dădet* I 50/28, II 51/29, cf. MN II 2178/29, II₂ 800, 1604/29; *găget* 50/24, cf. 10, 850 (pentru *dădet* și *găget* trebuie să se aibă în vedere și influența asimilatoare a africateri inițiale, provenită dintr-o dentală); *lege* (în *fără de lege* I 271/375; *neț(Ȣ)el* I 51/704; *pindele* II₂ 1192/29; *rușină* II₂ 1129/365 (în contextul *trăze a rușină*); *sînge* II 65/365;

b) Cu funcția de marcă a pluralului:

boșorôg(Ȣ)i I 136/704; *ținți* 'chingi' II 226/365; *doăg(Ȣ)ele* MN II 3915/365; *dunți* II₂ 1158/365; *moșneți* I 189/571; *veriți* II 24/365.

Verbe:

atind(Ȣ)e II₂ 1321/105 (în contextul: nu *ć(t)* - *ac(t)ind(Ȣ)e*; *bați* T/228, p. 107; *deț(Ȣ)erăt* I 149/610; *geșerăt* I 149/24, *deșeră* I 149/28 (aceeași situație ca și mai sus, la *dădet*); (a-) *nșemuncăt* II 189/365; *mêș(Ȣ)e* I 240/704; *pindelêște* II₂ 1192/29; *plînge* I 231/150; *stînge* MN II 3880/365, M II 330/365.

Adjective: *lunți* (pl.) II₂ 1185/365.

4.2.1. În afară de alte situații, mai greu de depistat însă, conservarea africateri este posibilă în cuvinte ca *bitanți*, *coșis*, *copție*, *îmbătăciune* (de cap), *noronți* majoritatea de origine maghiară, care, după cum atestă hărțile de referință din ALR, sînt utilizate mai ales în Crișana și Maramureș, dar ale căror arii de circulație se întind din zona cu Ȣ cuprinzînd și porțiuni din aria ș (ș); în aceeași situație se află și mt. *daică*; pl. *dăici* sau *mancă*; pl. *manțe*, pătruns dinspre nord. În aceste cuvinte africateri Ȣ poate fi păstrată, sau poate reprezenta o inovație (ca în cazul neologismelor propriuzise sau ale neologismelor zonale), în funcție de vechimea pătrunderii lor în graiurile cu Ȣ > ș.

4.2.2. Observînd graiul localnicilor, cei doi anchetatori își alegeau cu grijă informatorii și după criteriul conservării unor forme mai vechi (cf. însemnările zilnice din timpul anchetelor din punctele 95, 705, 833 la E. Petrovici și 35, 424, 540, 556, 618 la Sever Pop); tîncori insistau ca aceste forme să fie menținute în cursul anchetei (de exemplu, în punctul 540). Totuși, influența limbii literare, semnalată frecvent în însemnările citate, mai ales pentru graiurile din Moldova, dar și din Muntenia (în special pentru evitarea palatalizării labialelor), se face simțită în aria ș și prin eliminarea conștientă de către informatori a africateri în favoarea lui Ȣ (vezi, în special, notele lui Petrovici din punctele 219, 520, 531, 574 și ale lui Pop din punctele 412, 418, 530, 540, 552, 596, 610, 614, 618). De altfel, în acest sens sînt probante unele împrejurări în care apar formele cu africateri.

4.2.2.1. Cunoscînd condițiile în care se desfășoară o anchetă dialectală, putem considera că oscilația informatorilor între Ȣ și ș (ș) la același cuvînt (*căfă* - *șafă* M II 3/531, 574; *cartă* - *șartă* II₂ 971/531; *ocenic*

— *oșenic* II₂ 500/250), mai ales cînd apare la repetarea cuvîntului, pentru forma de plural sau singular:

fișor; fișori I 187/85
ghișitoare; ghișitori II₂ 1285/365
sprîncêne; sprînsană I 21/614
cînstită; cînstite I 248/837
șînșînă; șînșîni I 32/618,

dovedește că răspunsurile se resimt de condițiile în care este înregistrată vorbirea: prezența unei persoane străine, instruite, preocuparea informatorului de a compara forme flexionare. Aceste împrejurări sînt de natură să determine supravegherea vorbirii.

4.2.2.2. Atenția informatorului față de pronunție este dovedită de apariția formelor cu africatic în rostirea *lento*:

[L] *ăcela*, [K] *așela* II₂ 1330/574
[L] *Furceni*, [AL] *Furșeni* II 2/605
[AL] *măstașini*, [L] *măstașîni* II₂ 602/531
pogașe, [L] *pogașe* II₂ 1073/551,

dar, mai ales, de corectarea, din proprie inițiativă, a formelor literare: apărute spontan (cf. și mai sus 3.2.1) pentru a furniza fonetisme locale,

șîmpav [K] *șîmpav* II₂ 327/386
șîreșe [K] *șîreșe* II₂ 208, 209/520
ș(ș)el [K] *șel* II₂ 1605/520
coșină [K] *coșîna* II 263/47
culbeți [K] *culbeși* II₂ 729/250
ghișitoare [K] *ghișitoare* II₂ 1285/605.
ușigaș [K] *ușigaș* II₂ 981/531.

Interesant de observat că uneori corectarea se face la sugestia anchetatorului: *șeia* [σ] *așeia* II₂ 1737/365. De altfel, Emil Petrovici, după constatarea apariției frecvente a lui *ș* în punctul 365, subliniază adeseori prezența lui *ș* în acest grai care aparține totuși subdialectului moldovenesc.

4.2.2.3. Frecvența deosebită a unor fonetisme aparținînd sistemului limbii literare în strigăturile înregistrate în punctul 228 sugerează și o altă împrejurare în care pronunțarea poate fi mai supravegheată: cînd vorbitorii se adresează, într-o situație specială, unui public. În cîteva strigături aparținînd aceluiași informator apar formele: *șîzmă* (de 2 ori), *vo[ʃ]niți*, *bași*, *plăcînte*, *zițe*, *miți*, *șîne* (de 2 ori) și *fașe-plașe*, ultimele două în rimă (în majoritatea exemplelor *ș* este subliniat de Emil Petrovici, T/228, p. 106—107). Emil Petrovici constata existența, în textele folclorice, a unor „particularități proprii limbilor literare, deosebite de cele ale graiului de toate zilele“ (*ibid.*, p. VII), prin care explică conservarea unor arhaisme; evident că același lucru se poate susține și cu privire la aspectele inovatoare din vorbirea informatorilor. Este elocvent, pentru aceasta, faptul că în chiar strigăturile la care ne-am referit mai sus, Petrovici subliniază și *mi* pentru *mî*, *n* pentru *ni*, *ș* pentru *ș*.

4.2.3. În volumele *Atlasului* și în texte, peste tot, prezența africatelor $\hat{c}$ și $\hat{g}$ trebuie pusă în legătură și cu alte fonetisme subliniate de anchetatori pentru contrastul cu formele obișnuite în graiul local. Același regim ca și $\hat{c}$ ($\hat{g}$), în sensul că nu numai că apar spontan sunete aparținând sistemului fonetic al limbii literare, dar se stabilește și corelația cu sunetele corespunzătoare din sistemul propriu, cu care primele sînt adesea înlocuite prin corectarea vorbirii, îl au labialele p ($-k'$, pk' etc.), b ($-g$, bg etc), f ($-h'$), v ($-z$, y , g), m ($-n$, mi), la fel ca și n ($-n$) sau s ($-d$). Sînt mai rar atestate corectările atunci cînd e vorba de corespondența j - $\hat{z}$ ($\hat{s}$), pentru Moldova și Banat, sau de forme verbale iotacizate și neiotacizate. Remarcate numai de anchetatori sînt dentalele t și d nepalatalizate, în Transilvania, sau unele vocale finale deschise în Moldova. Chiar numai din această enumerare se poate vedea că sînt mai ales fapte caracteristice subdialectului moldovenesc și, în special, Moldovei (de altfel lucrurile se prezintă la fel și în ceea ce privește frecvența atestărilor), unde aspectele fonetice de origine muntenească ale limbii literare s-au putut impune mai devreme; sînt mai rare paralelisme de acest fel în Banat.

5. Concluzii. Față de cele constatate în articolul de față rezultă că studierea hărților ALR I și II, izvor pe baza căruia s-a făcut împărțirea dialectală a teritoriului dacoromân, aduce cîteva precizări în legătură cu unul dintre criteriile de la baza acestei împărțiri.

5.1. Pe lîngă diferențele semnalate pînă acum între valoarea lui $\hat{g} > \hat{s}$ față de $\hat{c} > \hat{s}$ pentru delimitarea subdiviziunilor teritoriale ale dacoromânei, trebuie ținut seama și de gradul diferit în care cele două africate trec la fricative. Față de trecerea lui $\hat{g}$ (d) la $\hat{z}$ (s), întîlnită aproape consecvent în cuvintele vechi și, cu puține excepții, în cuvintele mai noi, atît în graiurile de tip moldovenesc, cît și în cele de tip bănățean, africata $\hat{c}$ s-a păstrat, sporadic, nealterată în graiurile de tip moldovenesc. Cu toate că faptele aduse în discuție nu modifică situația de ansamblu privind tratamentul africatei $\hat{c}$ în graiurile din Moldova și nord-estul Transilvaniei este evidentă semnificația lor în analiza procesului de diferențiere dialectală din cadrul dacoromânei.

5.2. Rezultatele diferite la care s-a ajuns cu privire la tratamentul celor două sunete pot fi și urmare a diferenței între perioada cînd s-a produs trecerea la o fricativă a lui $\hat{g}$, față de $\hat{c}$. De altfel, ca un semn al generalizării trecerii lui $\hat{g}$ la $\hat{z}$ putem interpreta faptul că încă din perioada anchetelor pentru ALR informatorii semnalau graiurile cu fricative exclusiv prin prezența lui $\hat{s}$ ($= \hat{s}$).

5.3. Pentru situația specială a lui $\hat{c}$ în graiurile de tip moldovenesc se pot invoca și alte fapte. Întrucît *ci* a apărut consecvent în scris, prezența lui a putut menține, la oamenii cultivați din Moldova, ideea unei norme literare mai vechi, păstrate poate chiar la un anumit nivel al limbii vorbite, dinainte de a fi apărut ca o trăsătură muntenească. Există apoi o influență reciprocă între conservarea, chiar sporadică, a lui $\hat{c}$ originar în

Moldova și păstrarea lui nealterat într-o serie de împrumuturi din turcă, maghiară, rusă etc. și, mai apoi, în neologisme. Efectele lipsei acestei influențe se pot constata în Banat prin acomodarea mai consecventă a pronunțării acestor cuvinte la sistemul fonetic al graiurilor.

5.4. În condițiile influenței limbii literare asupra graiurilor populare constatăm pătrunderea, încă din perioada anchetelor pentru *Atlasul lingvistic român*, a africatelor *č* și *ǰ* în graiurile de tip moldovenesc și bănățean, însoțită de fenomenele caracteristice unui asemenea proces.

ABREVIĂȚIILE FOLOSITE

I = ALR I; vol. I hărțile 1 - 150; vol. II h. 151 - 302

M I = ALRM I; vol. I h. 1 - 208; vol. II h. 209 - 424

II = ALR II; vol. I h. 1 - 296

M II = ALRM II; vol. I h. 1 - 416

II S = ALR II Supliment, h. 1 - 20

II₂ = ALR II, serie nouă; vol. I h. 1 - 274; vol. II h. 275 - 622; vol. III h. 623 - 909; vol. IV h. 910 - 1236; vol. V h. 1237 - 1570; vol. VI h. 1571 - 1850

M II₂ = ALRM II, serie nouă, vol. I, h. 1 - 424.

Pentru toate acestea după abreviație se indică harta, urmată de punctele de pe aceasta.

T = ALRT; se indică punctul și pagina din volum.

MN II = ALR II, vol. I, material necartografiat.

MN II S = ALR II Supliment, material necartografiat. Pentru MN se indică între-barea și punctele cu răspunsuri.

LES AFFRIQUÉES *č* (*č*) ET *ǰ* (*ǰ*) DANS LES PARLERS DE TYPE MOLDAVE ET DE BANAT D'APRÈS L'ATLAS LINGUISTIQUE ROUMAIN

RÉSUMÉ

La manière dont sont reflétées les affriquées originaires *č* et *ǰ* constitue un critère d'après lequel on a fait la division dialectale du dacoroumain. Le reflet de ces affriquées comme des fricatives (*š*/*š* et *ǰ*/*ǰ*) dans les sousdialectes de Moldavie et de Banat a été considéré comme une caractéristique de ceux-ci.

Sur la base du matériel recueilli dans toutes les cartes et dans les volumes publiés de l'ALR I et II, l'auteur arrive à la conclusion qu'aux différences constatées antérieurement entre *ǰ* > *š* (*š*) et *č* > *š* (*š*) comme critère de délimitation des sousdialectes du dacoroumain, s'en ajoute encore une. Le passage de l'affriquée sonore *ǰ* à une fricative s'est généralisé, aussi bien pour les parlers de Banat, que pour ceux de type moldave. Son analogue sourd *č* s'est conservé encore sporadiquement dans les parlers de type moldave dans des mots qui contiennent le groupe *lc*, hérités du latin (du type *dulce* < latin *dulcis*), créés sur le territoire roumain (du type *vălcică* < *vălicică*, diminutif de *vale* < latin *vallis*), ou de l'ancienne langue slave (*belciug*, anneau de métal). Par cette voie, le son a pu se conserver sans s'adapter à la prononciation locale, également dans une série d'emprunts plus récents du hongrois, du turc etc. et, surtout, dans les néologismes, dont la prononciation avec *č* est attestée par les cartes de l'Atlas pour la Moldavie et la Transylvanie du nord-est.

Dans les conditions de l'influence de la langue littéraire sur les parlers populaires, on constate la pénétration des affriquées *č* et *ǰ*, caractéristiques pour la prononciation littéraire, dans les parlers de type moldave et ceux de Banat dès l'époque des enquêtes pour l'Atlas linguistique roumain. Cette pénétration est accompagnée de phénomènes caractéristiques dans un processus pareil.